

A. van Wijngaarden

1. Inleiding

Velen van U zullen, als ze zich naar ik hoop wandelend door het Nationale Park De Hoge Veluwe voortbewegen, van mening zijn, dat ze zich in de vrije natuur bevinden.

Het is echter maar zeer ten dele waar, grote delen van dit gebied zijn nl. cultuurlandschappen, zowel het park-gedeelte als de zg. wildbaan.

De meeste bossen zijn nl. aangeplant en dan nog met exotische houtgewassen en de heidevelden zijn de verwaarloosde restanten van zeer intensief gebruikte weidegebieden.

Alleen van de zandverstuivingen en van de prachtige stukken eiken-berkenbos kan men zeggen, dat ze min of meer natuurlijk zijn.

Hiermede bedoel ik niets denigrerend te zeggen. De meeste Nederlandse natuurreservaten bestaan immers uit oude cultuurgebieden die een zo grote biologische rijkdom bezitten, dat wij ons de grootste moeite getroosten ze in stand te houden.

We denken hierbij vooral aan rietvelden, blauwgraslanden, grienden, hakhoutbosjes, kalkgrasweiden, en niet te vergeten de heide. Deze rijkdom is te danken aan een eeuwenlang gelijk-blijvend extensief en kleinschalig gebruik door de mens, wat zeer differentiërend heeft gewerkt.

Bij het beheer van heidevelden zijn we de laatste jaren voor grote problemen gesteld. Voor zover ze niet door militaire oefeningen zijn verwoest, dreigen ze snel dicht te groeien met berken of ze veranderen, door het steeds sterker wordend effect van inwaaiende en neerregende meststoffen en het uitvallen van het verschrallend effect van de beweiding in *Molinia* savannen. Hoe zijn de heidevelden eigenlijk ontstaan en hoe werden ze vroeger gebruikt?

2. Ontstaan heide

Als we op bovenstaande vragen precies de goede antwoorden konden geven, dan konden we ook de beheersrichtlijnen opstellen, die voor het in stand houden van de heide vandaag de dag nodig zijn. We kunnen als natuurbeschermingsbiologen helaas niet meer bij de boeren te rade gaan, dat zou de eenvoudigste weg zijn geweest, maar gelukkig is er uit de literatuur nog veel te leren.

De eerste bewoners van ons land waren jagers, verzamelaars en vissers en zullen nauwelijks invloed hebben uitgeoefend op het landschap. Dat veranderde snel in het neolithicum, toen de eerste boeren zich bij voorkeur op de hoge gronden vestigden.

Deze mensen leefden in groepen met een vrijwel geheel gesloten economisch systeem en hadden dus gemengde bedrijven. In de eiken-berkenbossen kaptten en brandden zij stukken kaal, waarna akkers werden aangelegd. Was de grond na enkele jaren uitgeput, dan werd een nieuw

stuk ontgonnen. Op het oude stuk kon het bos zich herstellen, zij het, dat het nooit meer de rijkdom van het oerbos zou krijgen. Het vee, dat in de bossen rond de nederzetting graasde, werkte ook sterk remmend op de bosgroei en al gauw ontstonden er op de verlaten akkers heidevelden, een half natuurlijke vegetatie dus. Deze heidevelden bleken als weide-gebied bruikbaar en zo ontwikkelde zich langzamerhand een agrarisch systeem, dat in volmaakte balans met zijn halfnatuurlijke omgeving verkeerde. De basis van dit systeem was de heide, het middel om de energiekringloop aan de mens dienstbaar te maken het schaap.

3. Gebruik heide

Rond de dorpen lag, op de es, een kring van permanente akkers. Om de productiviteit van deze akkers in stand te houden, was mest nodig. Deze werd gewonnen door de schapen 's nachts in zogenaamde potstallen op te sluiten. Niet om de dieren voor klimatologische invloeden te beschermen, maar uitsluitend voor de mest. Na een bepaalde tijd werd de mest afgedekt met een laag heideplaggen, etc. Per 100 ha akker waren 400-1000 karren potstalmest nodig, waarvoor 40-70 ha heide per jaar moest worden afgeplagd. Omdat de zode zich slechts zeer langzaam herstelt — hiervoor is 10-30 jaar nodig — moest men voor het afplaggen alleen al per 100 ha akkerareaal tussen 400 en 2000 ha heide reserveren. Hoeveel schapen er nodig zijn om in één jaar één kar potstalmest te produceren kon ik niet achterhalen, wel dat er meestal 2 schapen per ha heide werden gehouden en dat er vaak dorpen waren die 10.000 schapen bezaten. Daar was dus 5.000 ha heide voor nodig.

Aan het begin van de vorige eeuw waren er alleen in Drente al 122.000. Ik heb dus geen cijfers kunnen vinden over de juiste verhouding tussen het landbouwareaal en de heide, maar deze verhouding moet met wat locale variaties tussen nauwe grenzen hebben geschommeld. Behalve mest leverden de schapen verder melk en kaas, wol, leer, vet en vlees. Al met al dus een zeer stabiele symbiose, waaraan, toen de heide eenmaal zijn grootste oppervlakte had gekregen, eigenlijk niet veel meer verbeterd kon worden. De schapen, die dit kunststukje mogelijk maakten, hoorden tot zeer speciale rassen, die volkomen aan de heide waren aangepast. Met de uitvinding van de kunstmest stortte dit systeem ineen, de schapen werden overbodig en de heide kon ontgonnen worden.

4. Heideschapen

Onze huisschapen stammen naar men aanneemt van twee wilde soorten af, de Urial (*ovis vignei*) uit Centraal-Azië en de Moeflon (*ovis musimon*) uit het Middellandse-zee-gebied. De vraag hoe groot het aandeel van deze soorten in de verschillende oorspronkelijke rassen is, laat ik graag aan de huisdier-specialisten over. Zeker is, dat in het neolithicum al schapen gehouden werden, die veel op onze heideschapen leken. Momenteel zijn er binnen deze heideschapen in Nederland vier duidelijke rassen te onderscheiden. Het meest typische heideschaap is het

kleine gehoornde *Drentse heideschaap*. Geen enkel heideschaap kan voor 100 % van hei leven, ze moeten als aanvulling allemaal een bepaalde periode op de groenlanden langs de beken, op bermen of op de stoppel van bouwlanden grazen. Het *Drentse* heideschaap kan echter het best tegen zeer schraal voedsel. De rammen hebben mooie, spiraalvormig gewonden horens, de meeste ooiën kleine, korte rechte horens. De dieren hebben een lange wollige staart, grove, langharige bovenwol en korte fijne onderwol. Er komen niet minder dan 5 kleurslagen voor, variaties op wit, grijs, rood-bruin en zwart. Ze hebben een rechte neus met een matte beharing.

De lammeren worden alle gevlekt geboren, maar worden later meer eenkleurig. Door inkruisen met andere rassen zijn er nog slechts weinig raszuivere dieren over. De kudde bij Ruinen op de Dwingelose heide heeft mooie dieren, evenals de fokgroep van het R.I.N. Op het Deelerwoud lopen eveneens fraaie dieren. De vroegere verspreiding was tot Drente beperkt. In tegenstelling met wat vaak wordt gedacht zijn ze beslist niet verwant aan de zogenaamde heidschnucken van de Lüneburger heide. Dit is een nog oorspronkelijk ras, eveneens met mooie horens, maar met een korte staart. De lammeren van dit ras worden geheel zwart geboren en hebben dan kleine krulletjes, net zoals die van de Karakoel-schape, waar Astrakan-bont van wordt gemaakt.

De *Veluwse heideschape*n kwamen vroeger niet alleen op de Veluwe voor, maar ook in het Gooi, op de Utrechtse heuvelrug, in Overijssel en in Bentheim.

De *Schonebekers*, het derde ras, zijn uit een kruising tussen Drentse en Veluwse heideschape n ontstaan. Er zijn gehoornde en ongehoornde en alle kleurslagen van de Drenten komen erin voor. Meer nog dan zijn voorvaders is dit ras op grasland aangewezen. Ze leefden vroeger op het grensgebied van Drente en Overijssel, maar zijn tegenwoordig in vele kudden ingekruist.

Het vierde ras, het *Kempische heideschaap*, leefde ten Zuiden van de grote rivieren, op de heiden van Brabant en Limburg. Het lijkt veel op het Veluws type, maar is wat kleiner. Enkele jaren geleden was het bijna uitgestorven, maar dank zij de Stichting het Kempisch Heideschaap is er momenteel weer een flinke kudde op de Strabrechtse heide aanwezig. U zult zich nu misschien afvragen, waarom ik als natuurbeheersbioloog belangstelling heb voor heideschape n en er een deel van mijn tijd aan besteed. Dit zou eerder werk van een landbouw-historicus of een folklorist dienen te zijn.

Het antwoord is: als de heide als landschap in stand gehouden mocht worden, dan kunnen we er eenvoudig niet buiten.

5. Heide-beheer

Zoals gezegd vertonen de restanten van ons heidelandschap, die momenteel nog over zijn, de duidelijke sporen van het wegvallen van het vroe-

gere intensieve gebruik. Wij stonden dus voor de vraag: hoe de heide in stand te houden op een biologisch en economisch aanvaardbare methode. In principe zijn er drie mogelijkheden: afbranden, afmaaien en afgrazen.

De eerste methode heeft als schadelijke neveneffecten het feit, dat het op vrij grote oppervlakten gelijktijdig gebeurt en dus nivellerend werkt en dat de mineralen, die in de planten aanwezig zijn, niet worden afgevoerd. Het werkt dus niet verschrallend.

De ervaring heeft geleerd, dat de heide echter toch af en toe moet worden afgebrand om de struiken te verwijderen. Het beste kan dit met een tussentijd van 12 jaar gebeuren en over kleine oppervlakten tegelijk. Om het dierenleven te sparen, dient het in het vroege voorjaar, niet later dan 15 maart te gebeuren. De humus- en moslaag is dan nog kletsnat, zodat de wortels en het heidezaad niet verbranden, en ook de fauna heeft er nauwelijks iets van te lijden.

Het maaien is mogelijk, als er niet te veel opslag van vliegdennen, berken en bospest staat. Toch leidt het op den duur tot teleurstellingen. Afgemaaide berkjes lopen snel weer uit, iedere beschadiging van de bovengrond, op plekjes waar de trekker moet aanzetten of een bocht maken, vormt het kiembed voor honderden nieuwe berken. Economisch gezien is het bijzonder duur, vooral omdat het afgemaaide materiaal afgevoerd moet worden. Bij de CRM-reservaten zitten we al op f 300,— per ha, en dit komt iedere drie jaar terug.

De meest veelbelovende manier is begrazen met daartoe geëigende dieren, dus met heideschape. Afgezien van enkele plaatsen, waar dit om recreatieve redenen gewenst is, kan men hiervoor niet het oude systeem van herder met hond reintroduceren. Herders willen vandaag de dag ook een vrij weekend en vakantie en dus zijn er per kudde direct al twee nodig. Dit is dus al een ton personeelslasten. De opbrengst, ± 500 lammeren per jaar, kan dit nooit goed maken. Op verschillende reservaten van C.R.M. wordt daarom getracht schape in zeer grote omrasterde gedeelten los te laten lopen, zoals dit b.v. ook in het Deelerwoud gebeurt. Hiermede wordt thans bereikt, dat er nog een differentiërende factor in het beheer wordt ingevoerd, nl. de afwisseling van de intensiteit van de begrazing van plaats tot plaats en in de loop van het jaar.

Die variatie blijkt zich jaarlijks te herhalen. In andere proeven gaan wij na welke functie geiten kunnen worden toebedeeld.

We denken hierbij vooral aan de bestrijding van berkenopslag en we weten al dat een groep van 7 geiten van het oude Veluwe landras in staat is een stuk van 3 ha, dat dicht onder de berken stond, in twee jaar schoon te krijgen. Misschien dat we in de toekomst nog wel eens met combinaties gaan werken, de geiten als opruimploeg en de schape voor het onderhoud. We hopen, dat wij hiermede een zeer karakteristisch Nederlands landschap, en de van oudsher hierop thuishorende dieren, tot in lengte van jaren kunnen behouden.